

ЖІНКА І НАУКА В УКРАЇНІ

До 25-річчя заснування
громадської організації «Жінки в науці»

Віра Троян
докторка біол. наук,
почесна голова
ГО «Жінки в науці»,
м. Київ

Сприяння широкому залученню жінок до дослідницької діяльності є важливим напрямком сучасної наукової політики розвинених країн. У історичному аспекті ця проблема пройшла еволюцію від популяризації окремих наукових досягнень жінок упродовж 20 ст., оголошення гендерної рівності в науці одним із головних завдань побудови Європейського дослідницького простору та одним із пріоритетів наукової політики Європейського Союзу на 21 ст. до встановлення Міжнародного дня жінок і дівчат у науці постановою 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в 2015 р. та рішення інтегрувати гендерний підхід у Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій, в тому числі в пакеті програм «Горизонт-2020» і «Горизонт-Європа».

Підставою для таких рішень стали результати детального аналізу високоосвіченого людського потенціалу, половину якого під кінець минулого століття в багатьох країнах, у тому числі і в Україні, склали жінки. За формулюванням Європейської Комісії *«в головах жінок зараз зосереджена половина розумової потуги планети»* [1]. Проте незважаючи на значне зростання вступу дівчат до закладів вищої освіти (далі ЗВО) і практично повну гендерну рівність серед їхніх випускників, залучення жінок до наукової діяльності, яка є найефективнішою сферою реалізації освітніх знань, відбувалося набагато повільніше. Тобто значна частина інтелектуального потенціалу втрачалася в період, коли суспільство в економічному і соціальному плані все більше залежало від нових наукових знань і нових наукових технологій. Це не могло не викликати занепокоєння та ініціатив, спрямованих на зміну такої ситуації.

Загалом уперше проблема участі жінок у науковій сфері діяльності привернула увагу суспільства в США. Ще 1971 р. на засіданні Федерації Американського товариства експериментальних біологів було засновано першу громадську організацію жінок-учених AWIS (Association for Women in Science). Далі подібні організації в США разом з науковими товариствами починають детальне відслідковування гендерних відносин в науці, на підставі отриманих результатів приймаються законодавчі акти та програми сприяння науковій кар'єрі жінок, оголошуються конкурси та стипендії для підтримки їхніх наукових досліджень, а в ЗВО організуються спеціальні відділення з даної проблеми.

У 1981 р. Конгрес США законодавчо підтвердив важливість таких заходів, прийнявши «Акт рівних можливостей у науці та техніці». Починаючи з цього часу в США кількість жінок, що отримали наукову ступінь PhD, суттєво зростає.

У північних країнах Європи питання збільшення представництва жінок-учених почало обговорюватися у 1980-х рр., а в Німеччині перша національна доповідь «Підвищення ролі жінок у науці» опублікована тільки в 1989 році. Проте надалі швидкого темпу набувають організаційні заходи та ініціативи з даної проблеми. У 1994–98 рр. у низці країн – Англії, Данії, Фінляндії, Німеччині – було прийнято урядові документи про рівні можливості для жінок у науці, покращання їхніх позицій з метою підвищення якості наукових досліджень.

В урядових структурах створено спеціальні служби, які слідкують за впровадженням та виконанням програм гендерної рівності, а в університетах – центри жіночих досліджень, одним із завдань яких є сприяння залученню до наукової діяльності дівчат.

Засновуються спеціальні фонди для надання фінансової підтримки дослідженням жінок, а також повернення їх у науку після догляду за дітьми. Ці та багато інших заходів регулярно обговорюються на відповідних зустрічах, конференціях та самітах.

Наведений короткий огляд свідчить, що під кінець 20 ст. у країнах Європи та США проблемі ролі жінки в наукових дослідженнях почали надавати важливого значення, і відбулося це значною мірою завдяки діяльності громадських організацій самих учених.

В Україні системні дослідження з цієї проблеми започаткувала громадська організація «Жінки в науці».

Заснування та розвиток громадської організації «Жінки в науці»

Ідея створення громадської організації жінок-учених виникла у співробітниць управління медичних, біологічних, хімічних та сільськогосподарських наук Вищої атестаційної комісії України (далі ВАК) під впливом розповідей журналісток, які брали участь у четвертій Всесвітній конференції ООН із становища жінок восени 1995 р. у Пекіні. Засновницями її стали медичка **Оксана Вовчик-Блакитна**, кандидатка технічних наук **Ореста Ковцун** та докторка біологічних наук **Віра Троян**. Зареєстрована організація 03.10.1996 р. під назвою «Жінки в науці», головою обрано В. Троян.

У процесі дискусій було сформульовано мету організації, а саме – *сприяння зміні існуючого суспільного стереотипу щодо другорядної ролі жінок у науці, підвищенню професійної й громадської активності жінок-учених, ширшому залученню їх до процесів демократизації науки та суспільства*. Також означено основні напрямки діяльності, які охоплювали таке коло питань: *збір, аналіз та поширення інформації про становище жінок-вченої в Україні; організація програм жіночого лідерства в науці, підтримка та популяризація наукових праць жінок; налагодження зв'язків з організаціями та програмами, що підтримують жінок-учених; активна участь у формуванні наукової еліти держави шляхом роботи з науковою молоддю*.

У 1997 р. за сприяння Жіночого консорціуму ННД-США (ННД – нові незалежні держави) дві членкині організації – Віра Троян і кандидатка фізико-математичних наук, співробітниця Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (НТТУ «КПІ») **Олена Гомонай** – взяли участь у Міжнародній літній школі жіночого лідерства за програмою IWISE (International Women in Science and Engineering) у США.

Серед напрямків діяльності громадської організації, що активно обговорювалися під час літньої школи, була організація конференцій, які сприяли б поширенню інформації про роль жінок-учених у науковому та суспільному житті. Для проведення такого заходу були налагоджені контакти з Міжнародною організацією «Жіноча громада», Українським міжнародним комітетом з питань науки та культури при НАН України (далі КНК при НАН України), Державним комітетом з питань науки та інтелектуальної власності та Державним комітетом у справах сім'ї та молоді. З боку всіх цих організацій було повне розуміння важливості висловленої ідеї та пропозиції допомоги в її реалізації.

Показовою в цьому сенсі була реакція очільника КНК при НАН України академіка **Ярослава Яцківа**, який на міжнародній конференції з астрономії вже чув про спеціальні засідання, присвячені жінкам-ученим. Він одразу ж запропонував співробітницю Комітету кандидатці фізико-математичних наук **Ірині Вавиловій** увійти до оргкомітету конференції. З цього часу саме у співпраці з КНК при НАН України відбувалося багато спільно організованих заходів, у тому числі п'ять міжнародних конференцій на тему «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє».

Перша конференція відбулася 3–4 грудня 1999 р. у Києві, її учасниками стали близько 250 представників науки, освіти, громадських організацій з 22 міст України, а також з Росії та Молдови. Свої доповіді та привітання надіслали колеги зі США, Німеччини, Фінляндії. У виступах уперше в Україні наводилась інформація про існування гендерних обмежень в кар'єрі жінок, залучених до сфери освіти й науки, наголошувалось на необхідності подолання патріархальних стереотипів і використання жіночого потенціалу для покращання ситуації як у науці, так і в суспільстві загалом. Висловлювалася стурбованість критичним недофінансуванням розвитку науки, падінням престижу професій вчителя і вченого, екологічними проблемами. Стендові доповіді були присвячені історичним портретам жінок-учених та освітянок. Закінчилася конференція вечором, на якому відомі жінки-вчені розповідали про свій шлях у науці й наукові школи, згадували вчителів та колег.

Під час та після проведення конференції в її роботу активно включилися докторка біологічних наук Київського національного університету (КНУ) імені Тараса Шевченка **Наталія Таран** (з 2016 р очолила організацію), співробітниця цього ж університету, кандидатка історичних наук **Катерина Кобченко**, а також кандидатки біологічних наук **Олена Ключко**, **Людмила Козеко**, **Наталія Вадзяк**, кандидатки фізико-математичних наук **Алла Литвинко**, **Лілія Пономаренко** та багато інших науковиць.

Наступні чотири конференції (2002, 2005, 2008 2011) відбулися у НТТУ «КПІ». Саме в цьому провідному університеті 2001 року було створено Український центр гендерної освіти, який надалі став постійним співорганізатором конференцій. Загалом на конференціях було представлено майже 500 доповідей, усі матеріали опубліковані окремими виданнями й передані в бібліотеки [2–6]. Вони складають своєрідний довідник з розвитку жіночого руху в освітній та науковій галузях упродовж новітнього періоду незалежності України.

Дослідження становища жінки-вченої в українській науці

Щоб отримати інформацію щодо реального становища жінки в українській науці, ми порівняли розвиток наукової кар'єри жінок і чоловіків шляхом статистичного аналізу процесу здобуття наукових ступенів за матеріалами ВАК України. На той час у нашому розпорядженні було понад 2000 атестаційних справ на здобуття ступеня доктора наук за 1993–1996 рр., які охоплювали 21 наукову галузь. Окрім засновниць організації, в аналізі брали участь кандидатка фізико-математичних наук **Лариса Загайнова** та доктор хімічних наук **Сергій Дегтярьов**.

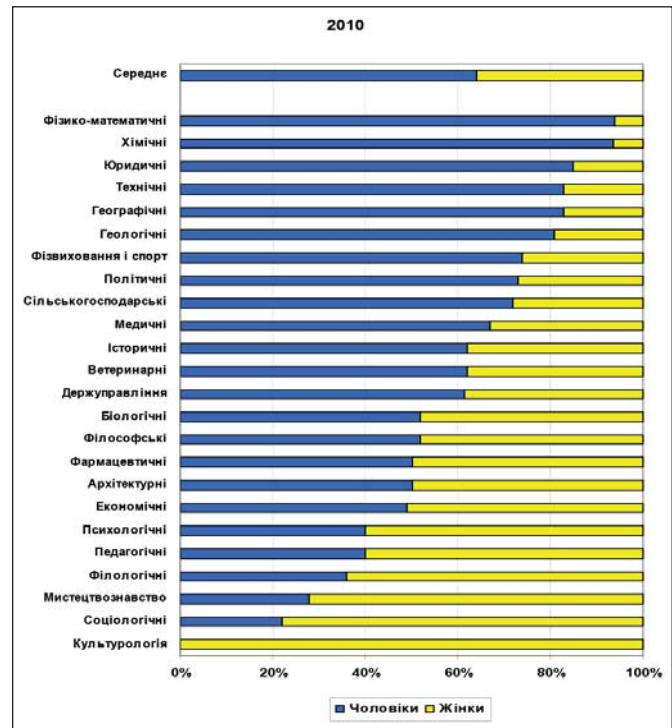
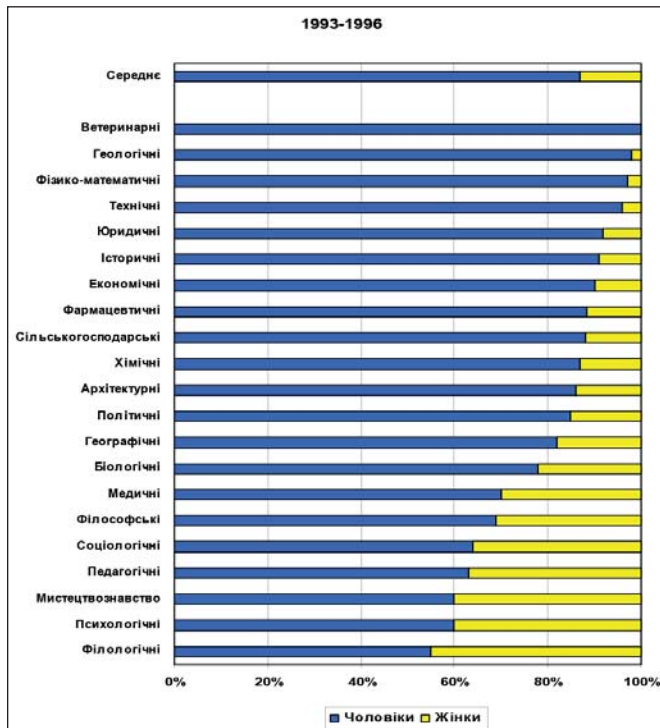

Рис. 1. Кількість докторських дисертацій в галузях наук, захищених в Україні в 1993–1996 та 2010 рр. (у % від загальної кількості)

Отримані результати засвідчили значну горизонтальну асиметрію в представленості жінок в галузях наук (рис.1, діаграма зліва).

Загалом на їх підставі можна виділити 3 групи даних: до однієї з них відноситься частина наук гуманітарного профілю (філологічні, психологічні, педагогічні, соціологічні, філософські науки та мистецтвознавство), а також медицина, де кількість жінок-докторів наук перебуває в межах 32–45 %. До іншої, різко відмінної групи, де цей показник не досягає і 5 %, належать технічні, фізико-математичні, геологічні і ветеринарні науки. Решта галузей займають положення в межах 9–22 % (біологічні, географічні, хімічні, аграрні, економічні та інші науки). Середній показник здобуття жінками наукового ступеня доктора наук склав 14,2 %.

Дещо пізніше було встановлено показник кількості жінок серед здобувачів наукового ступеня кандидата наук, який склав 30 %. Ми порівняли ці дані з іншими відомими на той час статистичними матеріалами і отримали такі результати:

- жінки в Україні складають 53 % від загальної кількості населення в країні;
- 51 % – серед студентів-випускників ЗВО;
- 30 % – серед кандидатів;
- 14 % – серед докторів наук;
- 4 % – серед членів-кореспондентів та академіків НАН України;
- одиниці – серед керівників наукових установ.

Ці результати вказували на існування вертикальної асиметрії в здобутті жінками академічної кар'єри, тобто на зменшення числа науковиць по мірі просування по її етапах. Такий висновок підтвердили дані подібного статистичного аналізу, проведеного 1999 року в КНУ імені Тараса Шевченка та Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Якщо пригадати, що українські жінки ще на початку 20 ст. добивалися дозволу на університетську освіту, то отримані цифри можна розглядати як досягнення, тобто утвердження жінок в науковій сфері. Але якщо порівняти з кількістю високоосвічених випускниць ЗВО, то маємо свідчення значної інтелектуальної втрати суспільства на шляху залучення жінок до наукової праці та здобуття наукової кар'єри. Таке явище характерне для багатьох країн і отримало назви «скляної стелі», «протікаючої труби», «втрати талантів» тощо та зумовило всебічний аналіз його причин і способів зменшення виявленої вертикальної асиметрії.

У плані таких досліджень на матеріалах атестаційних справ було проведено порівняльний аналіз вікових характеристик докторів наук, віку здобуття ними ступеня кандидата наук та тривалості періоду підготовки докторських дисертацій. Спостерігаються деякі коливання вікових показників жінок та чоловіків за окремими галузями наук, проте вони незначні, середні показники практично не відрізняються, причому така закономірність виявлена і при аналізі віку здобуття цими науковцями ступеня кандидата наук, тобто 10–20 років тому.

Однак цікаві результати були отримані, коли проаналізували віковий показник детальніше, за 5-річним періодом, що відображено на рис. 2. Виявилось, що для чоловіків цей показник має нормальний розподіл з поступовим наростанням до 40–50 років і зниженням після цього віку. Серед дисертанток виокремлюються дві групи, одна з яких захищає докторські до 45-и, а інша – після 50-и років, причому перша група переважає відповідний показник у чоловіків.

Окрім того, зафіксовано групу жінок, які здобували звання «доктор наук» раніше від чоловіків, до 30–35-и років, це чіткіше видно, наприклад, з даних для фізико-математичних наук, де кількість докторок до 30 років перебуває в межах 8 %, тоді як докторів – 0,2 %. Аналогічними є й

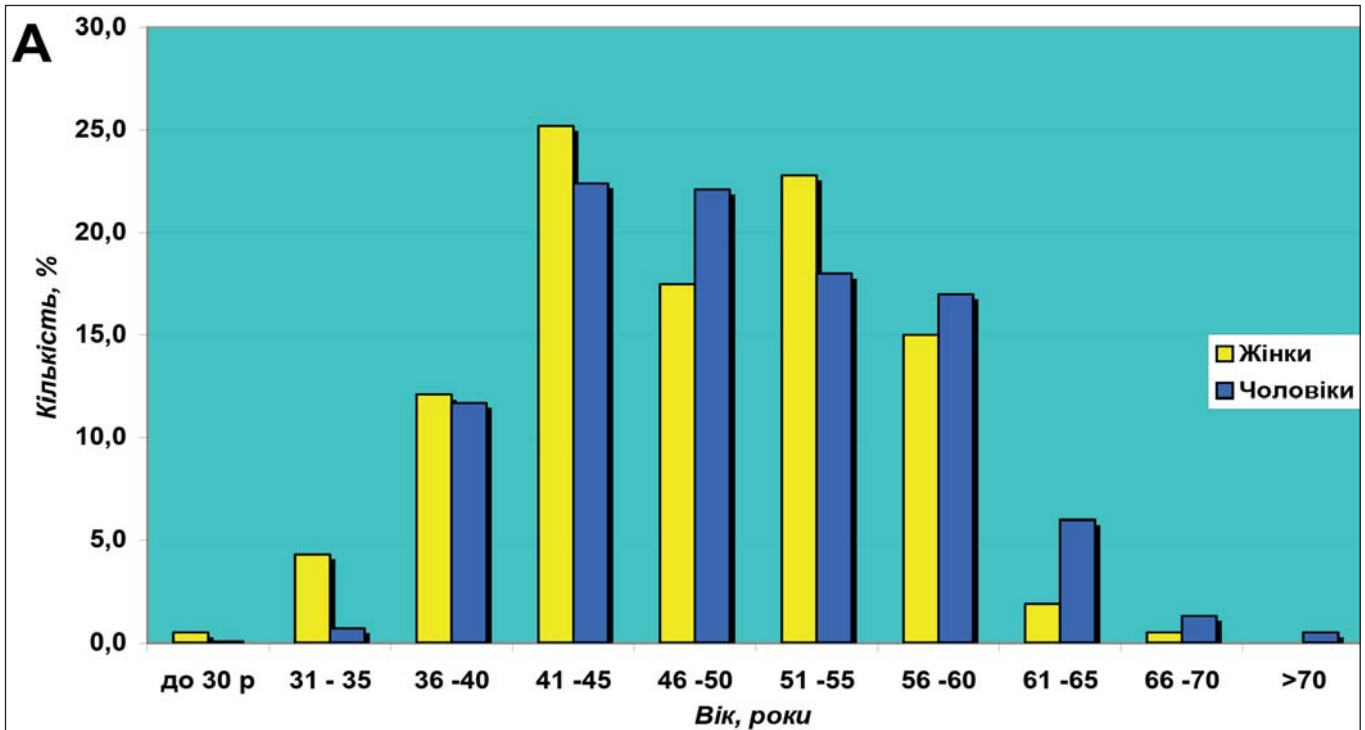

Рис. 2. Кількість захистів докторських дисертацій здобувачами певних вікових категорій (у % від загальної кількості)

результати подібного аналізу тривалості періоду підготовки докторських дисертацій: як за загальним розподілом, так і в медичних науках чітко виділяється група науковиць з коротшим терміном підготовки кваліфікаційних робіт.

Виявлення двох популяцій жінок за досліджуваними показниками свідчить про те, що шлях розвитку наукової кар'єри жінок інший, ніж чоловіків. Це – шлях компромісу між науковою кар'єрою та іншими функціями жінки, насамперед функцією материнства. Частина жінок здатна на такий компроміс, здатна поєднати ці функції і успішно реалізувати себе в науковій сфері. Причому відбувалося це в наших далеко не сприятливих побутових умовах значною мірою лише за рахунок власної організованості. Тому покращення соціальних умов, сприяння науковій діяльності жінки може зробити її працю ефективнішою. Взагалі ж отримані результати дали підставу стверджувати, що інтенсивність наукової праці жінок практично не поступається інтенсивності наукової праці чоловіків та засвідчили існування гендерної нерівності в українській науковій галузі.

Надалі дослідження гендерних відносин серед докторів наук ми продовжили до 2010 р., групу кандидатів наук проаналізували за період 2003–2009 рр.

Дані за 2010 р. (рис. 1, діаграма справа) свідчать, що за досліджуваний період відбулося значне зменшення представленості чоловіків-докторів наук практично у всіх галузях, відповідно зросло процентне відношення кількості жінок. Особливо така закономірність показова для економічних наук, за якими в 1993–96 рр. докторами було 10 % жінок, в 1998 р. їхня кількість склала вже 28 %, і далі стабільно зростала до 52 % в 2010 р., тобто представленість жінок тут збільшилася в понад 5 разів. Подібне, однак нестабільне, зростання кількості докторок від 8 до 40 % (у 2008 р.) відзначено і для юридичних наук, в 2010 р. цей показник упав до 15 %. Традиційно низький відсоток докторок наук у галузях фізико-математичних і технічних спеціальностей,

впродовж досліджуваного періоду цей показник змінюється від 3–5 % в масиві даних за 1993–96 рр. до 6–17 % в 2010 р.

Аналіз горизонтальної асиметрії за галузями наук показника здобуття жінками ступеня кандидата наук засвідчив, що факт «фемінізації» окремих галузей науки виражено тут ще яскравіше. Впродовж семи років аналізу частка жінок у філологічних науках складала 85–88 %, в педагогічних – 70–80, соціологічних – 55–75, психологічних – 70–80, філософських, біологічних та економічних – 60–70. Деяко нижчий показник у медичних, хімічних, історичних, сільськогосподарських науках – у межах 40–60 %, і найнижчий показник у технічних (30 %) та фізико-математичних науках – 30–40 %. Подібні результати отримано при порівнянні розподілу науковців в 1999 та 2004 роках на факультетах КНУ імені Тараса Шевченка.

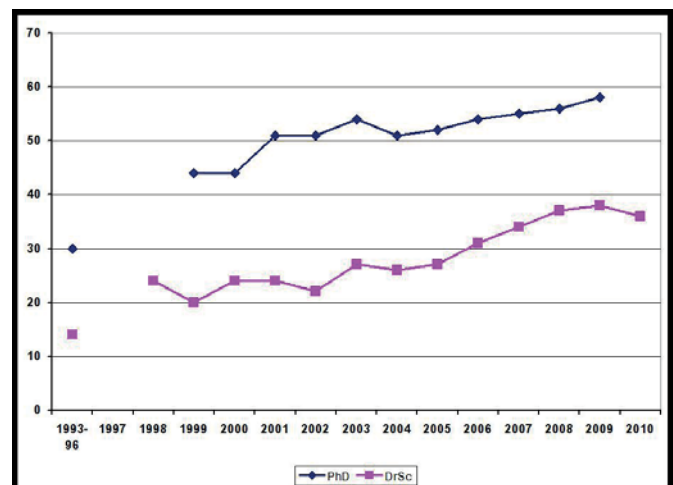

Рис. 3. Динаміка захисту жінками кандидатських та докторських дисертацій (в % від загальної кількості)

На рис. 3 наведено загальну динаміку здобуття жінками наукових ступенів, яка свідчить, що за період від 1996 до 2010 р. відбулося подвоєння кількості кандидаток наук, а кількість докторок зростає в понад 2 рази.

Очевидно, що зростання залучення жінок до наукової галузі в Україні не можна пояснити заходами гендерної політики, оскільки її не було. Описаний процес «фемінізації» науки у нас відбувався на фоні низки негативних явищ, пов'язаних з політичною та економічною трансформацією суспільства і витісненням науки зі сфери державних пріоритетів. Головними з них були різке падіння рівня фінансування та відтік учених з галузі, у тому числі виїзд перспективних фахівців за кордон.

Зокрема, впродовж періоду наших досліджень становища жінки в українській науці фінансування наукової галузі знизилася на порядок. Тому в цих умовах загальна кількість дисертацій мала б зменшуватися, і таку закономірність ми дійсно спостерігали на початку 1990-х років. До 1995 р. кількість здобувачів обох наукових ступенів упала на третину, однак надалі динаміка захистів кандидатських дисертацій відновилася, а з 2000 р. відбулося нелогічне зростання цього показника, яке на 2009 р. перевищило значення перших років нашого відліку в понад два рази. Слабше виражена така тенденція за докторськими роботами, однак від 2009 р. кількість їх також почала збільшуватися. При цьому спостерігався значний перекош у розвитку окремих наукових напрямків. Наприклад, упродовж 1993–2009 рр. помітно зменшилося число кандидатських робіт з фізико-математичних наук, водночас з юридичних наук воно зросло у 8–9 разів. Окрім того, аналіз за матеріалами захистів у 2004 р. виявив, що в установах, підпорядкованих НАН України, виконано лише 11,2 % робіт від їх загальної кількості, ще 5 % додали академії аграрних і медичних наук. Трохи вищий показник докторських дисертацій, але загалом біля 70 % докторських і понад 80 % кандидатських робіт виконувалися в установах різного підпорядкування, для певної частини яких системна наукова дослідницька діяльність не є головною. Це ставить питання про якість кваліфікаційних наукових праць.

Дослідження процесу виїзду висококваліфікованих учених за кордон проводилося в рамках пілотного проекту «Українські вчені за кордоном: наукові досягнення, перспективи співпраці та повернення», який виконала наша організація у 1999 р., та ґрунтового проекту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти», розпочатого 2000 року в співпраці з установами НАН України: Українським міжнародним комітетом з питань науки та культури, Інститутом соціології й Центром дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва (за часткової підтримки Civil Research Development Foundation). У анкетуванні за обома проектами взяло участь близько 3000 осіб [7].

Установлено, що загальна кількість фахівців з науковими ступенями, які виїхали за кордон упродовж 1991–2010 років становить не менше 2407 осіб, з них – 638 доктори і 1754 – кандидати наук. Четверту частину їх склали фахівці віком до 40 років, третину – до 50 років. Гендерну картину процесу еміграції вчених ми оцінили на підставі даних опитування 40-а установ НАН України і Міністерства освіти та науки. Впродовж 1991–1999 рр. виїхало 483 особи, серед них 123 жінки і 360 чоловіків. Якщо виокремити

Презентація українського культурного проекту «Купальські пісні». США, Міжнародна літня школа жіночого лідерства, 1997 р.

Зібрання Ради організації, зліва направо: Наталія Сенчугова, Віра Троян, Наталія Таран, Тетяна Конончук, Валентина Іщенко, 1999 р.

Професор університету м.Айова (США) Річард Гледон (посередині) з вченими Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України. Київ, 1999 р.

учених з науковими ступенями, то їх кількість складе 459 осіб – 60 докторів і 399 кандидатів наук. Близько 46 % від загальної кількості учених – це представники біологічних і медичних наук, 37 % – фізико-математичних і технічних наук, 12 % – хімічних наук. Більша частина цих науковців працювала над проблемами математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, ядерної фізики, теоретичної фізики, морської гідрофізики, органічної хімії, будівельної механіки, а також в галузі комп'ютерних наук. Серед біологів переважали фахівці з молекулярної та клітинної біології, фізіології й біохімії.

Очевидно, що наведені цифри демонструють лише незначну частину відтоку кадрів з наукової сфери, оскільки охоплюють переважно фахівців з природничих наук, які затребувані на міжнародному науковому ринку. Багато інших науковців через низьку оплату праці перекваліфіковувалися і переходили в інші сфери діяльності.

Виконавиці проекту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти»
Ніна Ісакова, Віра Троян, Марія Олійник,
Ірина Вавилова, 2001 р.

Проект підтримки наукової діяльності жінок

Загальновідомо, що головна складність на шляху професійного розвитку жінки полягає у поєднанні кар'єри з материнськими обов'язками. Наукова робота нелегка: не фіксований робочий час (зазвичай він перевищує тривалість встановленого робочого дня), не завжди виходять вдалі результати, необхідно постійно вдосконалювати свої знання, вміння сприйняти і оцінити наростаючий потік наукової інформації тощо. Щоб жінка могла поєднувати наукову кар'єру і материнство, щоб бути доброю матір'ю і успішним ученим – потрібна стійка фінансова ситуація, допомога і підтримка суспільства.

У 2002 році нами разом із КНК при НАН України було ініційовано проект «Розробка пропозицій до програми сприяння поверненню жінок-учених до наукової діяльності після перерви по догляду за дітьми». Шляхом анкетування зібрано пропозиції 164 жінок-учених з 17-и університетів і 35-и наукових інститутів, які перебували у відпустці по догляду за дітьми, та узагальнено міжнародний досвід вирішення даної проблеми. Думки вчених, фінансові розрахунки, а також рішення конференцій про подовження вікового цензу «молодого вченого» для жінок-матерів, що важливо для участі в конкурсах на гранти та стипендії, було передано в Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту з пропозицією ініціювати Державну програму сприяння поверненню жінок-учених до наукової діяльності після перерви по догляду за дітьми, яку спрямувати на підтримку аспіранток та жінок із науковими ступенями. Це дозволило б уперше санкціонувати державну підтримку високоосвіченої жінки-вченої, жінки-матері, що одночасно сприяло б підвищенню престижності наукової праці, покращанню становища молодих сімей і демографічної ситуації загалом. Проте чергові кадрові та реорганізаційні зміни в уряді привели до того, що далі звіту по проекту справа не просунулася.

Аналіз причин існування стереотипу другорядної ролі жінок в науці. Оцінка наукового доробку українських науковиць

Як підставу для існування такого стереотипу часто наводять факт незначної кількості жінок серед лауреатів Нобелівської премії. Проведений нами аналіз наукових джерел встановив не менше трьох причин існування цього стереотипу. Насамперед, важливим є історичний аспект, а саме запізнення принаймні на 2 століття доступу жінок до освіти і на 3 століття – до науки, оскільки від часу заснування перших наукових товариств та академій на початку 17 ст. наука не була безпосередньою сферою діяльності жінок. По-друге, у сформованих переважно чоловіками наукових колективах жінка виконує підлеглу роль і рідко бере участь у прийнятті рішень в області науки та технологій, тому науковий внесок жінок часто «невидимий» і неоцінений. По-третє, очевидно, що розвиток здібностей дітей, зокрема дівчаток, вибір ними чи батьками майбутніх професій також перебувають під тиском відомих гендерних стереотипів, які побутують у суспільстві та сім'ї щодо ролей, прийнятних для чоловіка та жінки.

Експедиція в гори Швейцарії учасниць конференції «Жінки в природничих науках та техніці»: Віра Троян, Катерина Кобченко, Ольга Матишевська, Наталія Таран, Наталія Сидоренко, Валентина Стахневич. 2004 р.

У зв'язку з вищенаведеним цікаво було оцінити результативність професійної діяльності науковиць. Таку спробу ми здійснили в 2002 р. спільно з Головним управлінням освіти й науки Київської міської державної адміністрації по аналізу наукового доробку жінок-вчених міста Києва. Спочатку шляхом анкетування було досліджено наукову діяльність понад 469 вчених м. Києва, що опубліковано в книзі «Жінки-вчені Києва» [8]. Ще 38 анкет надійшли пізніше, додалися також матеріали про науковиць НТТУ «КПІ» [6, с. 372]. Загальний доробок 510-и вчених був досить значним: 72 077 наукових публікацій, серед яких 1488 монографій, 11 словників, 2078 підручників та посібників. Винахідництво задекларували 58 науковиць, їм належало 940 патентів та авторських посвідчень.

Наведені дані свідчать про вагомий доробок українських жінок-учених, кар'єра яких формувалася переважно в другій половині 20 ст., тобто в умовах складного післявоєнного періоду, значного побутового навантаження та

Виступ Наталії Таран на конференції в НТУУ «КПІ»

досить конкурентного з чоловічого боку наукового середовища. Українські жінки змогли утвердитися в сфері інтелектуальної діяльності і зробили значний внесок у процес «виробництва» наукових знань, що явно протирічить стереотипу меншовартості жіночої наукової праці.

У нових умовах трансформації українського суспільства важливим показником активності науковців стає участь у професійних конкурсах. Порівняльний аналіз участі жінок в конкурсах Міжнародного фонду «Відродження» в 1996–98 рр. та Державного фонду фундаментальних досліджень у 2015 р. хоча і свідчить про деяке збільшення їхньої наукової активності, проте відбувалося воно явно недостатніми темпами, особливо якщо врахувати виявлену прогресуючу відносно «фемінізацію» галузі з перших років існування власної наукової системи. Це вказує на необхідність розвитку заходів, спрямованих на виховання у жінок лідерських якостей, а також залученню обдарованих дівчат до наукової діяльності.

Історичні дослідження та популяризація наукової діяльності жінок

На всіх наших конференціях з доповідями, в яких на основі архівних матеріалів детально аналізувалися труднощі та успіхи на шляху українських жінок до вищої освіти й залучення до наукових досліджень, виступали науковиці Катерина Кобченко, Лариса Буряк, Людмила Петришина, Тетяна Конончук, Ольга Лабур, Марина Палієнко. Цікаві дані і спогади про вчених у галузі кібернетики надали Юлія Капітонова та Ольга Перевозчикова, в галузі біології, етнології, соціології – Світлана Руда, Валентина Борисенко, Людмила Малес, астрономії – Алла Корсунь, Лілія Казанцева. Участь українських жінок у розвитку технічних та природничих наук аналізували Лілія Пономаренко та Алла Литвинко. Працями М. Шевери, Т. Марценюк, І Старовойтенко та інших дослідників висвітлено нові важливі факти професійної праці учених з діаспори та сучасних українських професорок, які працюють в наукових центрах США, Італії, Німеччини, Чехії. Загалом завдяки роботі на конференціях секції «Історичні портрети жінок-учених та освітянок» оприлюднено матеріали про життєвий шлях і науковий доробок понад 60 визначних постатей та багатьох галузевих наукових груп українських жінок, частина з яких до того часу не була відома широкому загалу.

Серед них і імена перших українських науковиць, які понад сто років тому здобули науковий ступінь доктора філософії в університетах Відня, Женеви, Цюриха, тобто вже тоді активно працювали в європейському дослідницькому просторі.

Презентація книги «Українки в історії» в НТУУ «КПІ», 2005 р.

Окрім публікації даних про наукову діяльність науковиць у матеріалах конференцій ми популяризували їхні доробки окремими виданнями, зокрема в календарях «Жіночі постаті в українській науці» на 2002–2004 рр. Частинною матеріалів про жінок-учених організація долучилася до видання першого тому книги «Українки в історії» та до створення віртуальної експозиції у Музеї історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху у м. Харкові.

Привітання академіка НАН України Ярослава Яцківця учасникам П'ятої міжнародної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», Київ, НТУУ «КПІ», 2011 р.

Заходи по впровадженню ідеї гендерної рівності у процес виховання наукової молоді

Напрацювання дослідників участі жінок у процесі розвитку науки в історичному та сучасному аспектах використовувалися для поширення ідей гендерної рівності серед аспірантської, студентської молоді, школярів і учнів Малої Академії наук. Для цього окрім обговорення аналітичних даних організації готували й спеціальні інформаційні матеріали: бюлетень «Основні правила написання наукових проєктів. Поради лідерам», брошури «Роль жінки-вченої у світовій та українській науці» та «Гендерні проблеми української науки». Використовували також матеріали

книг «Жінки-вчені Києва», «Українки в історії», «Жіночий університет Святої Ольги». Історія Київських вищих жіночих курсів» (авторка **К. Кобченко**), календарів «Жіночі постаті в українській науці», окремих публікацій у збірниках конференцій.

З метою просвіти молоді з питання гендерної рівності у трьох ЗВО – КНУ імені Тараса Шевченка, НТТУ «КПІ» і НУ «Києво-Могилянська академія» – проведено серію семінарів за участю членкині німецької організації FINUT (Frauen in Naturwissenschaft und Technik – Жінки у природничих науках і техніці) **Хелени Гьотшель** (Helene Goetschel, PhD). Теми семінарів: «Гендерні студії та науково-освітня політика» і «Гендерні студії як засіб нового розуміння природничих наук». За сприяння програми імені Фулбрайта в Україні та нашої організації професор Айовського університету в США **Річард Гледон** прочитав курс «Підготовка публікацій для наукових журналів» та подарував слухачкам власний посібник «How to Write and Publish a Scientific Paper».

Позитивним прикладом для молодих учених послужив той факт, що вперше в 2009 році українка **Світлана Яблонська** – представниця нашої організації з КНУ імені Тараса Шевченка – стала лауреаткою Міжнародного стипендіального фонду L'ORÉAL-UNESCO «Для молодих жінок в природничих науках». У роботі з учнівськими колективами відгук мали конференції на тему «Славетні імена України», проведені за ініціативи педагогині-методистки **Наталії Вадзюк**. У різні роки успішно відбулися такі конференції в Українському коледжі ім. В.Сухомлинського, СШ № 125, ліцеях №208 та №157, спеціалізованій школі № 43 м. Києва.

**З ученицями Малої академії наук після презентації монографії Катерини Кобченко «Жіночий університет святої Ольги. Історія Київських Вищих жіночих курсів» на засіданні «Елітарної світлиці», 2008 р.
Авторка монографії – з квітами**

Співпраця з організаціями та програмами, що підтримують жінок, зокрема жінок-учених

Представниці організації «Жінки в науці» брали участь у міжнародних зібраннях на теми «Жінка і наука» та «Гендерна рівність у вищій освіті». Зокрема, наші доповіді з цих питань були представлені на конференціях в США (1997), Польщі (1999), Німеччині (2000, 2003–2006), Австрії (2001), Швейцарії (2004), Естонії (2005), Республіці Корея (2005), Чехії (2005) Франції (2007, 2008), Швеції (2009), Литві (2009), Великобританії (2009) та ін. Кожні три роки відбуваються конференції Міжнародної мережі жінок-інженерок та вчених (INWES, International Network of Women Engineers and Scientists). На 13-й конференції (Сеул, 2005) секцію астрономії і космічних досліджень вела **Ірина Вавилова**.

У співпраці зі Світовою федерацією українських жіночих організацій подані нами матеріали про становище жінки-вченої в Україні в 2011 р. презентовано під час 55-ї сесії Комісії ООН зі статусу жінок у Нью-Йорку [6, с. 228]. У роботі наших конференцій в Києві брали участь представниці жіночого руху зі Швеції, Литви, Фінляндії, Німеччини, Росії, Білорусі, Молдови. Доповіді надсилали авторки зі США. Дружні контакти встановилися також з Мюнхенським відділом Об'єднання українських жінок у Німеччині.

Співробітництво з українською науковою діаспорою

У 1999 р. наша організація ініціювала проєкт «Українські вчені за кордоном: наукові досягнення, перспективи співпраці та повернення» і створили першу контактну мережу для з'ясування думки вчених діаспори щодо вказаних проблем. У рекомендаціях за виконанням цього та наступного проєкту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти» на підставі узагальнення світового досвіду співпраці з науковою діаспорою висловлено пропозицію МОН України ініціювати державну програму з цієї проблеми. Аналогічні пропозиції є й у резолюціях усіх наших п'яти конференцій. Проблему необхідності такої співпраці ми піднімали в публікаціях у газетах «Урядовий кур'єр» та «Дзеркало тижня» (2001), Бюлетені Українського міжнародного комітету з питань культури і науки (2002), в журналі «Всесвіт» (2003), в теле- та радіопередачах. В узагальненому вигляді пропозиції формулювали так: **«Розробити стратегічну програму співпраці з українською науковою діаспорою та створити постійно діючу контактну мережу для залучення їхнього інтелектуального потенціалу в науково-освітній простір України, що можна здійснювати шляхом використання їхніх поїздок в Україну для читання лекцій, створення бібліотечних фондів наукових праць та дисертацій, популяризації наукових досягнень, встановлення пільг на проведення спільних наукових досліджень, залучення як міжнародних експертів для оцінки наукових результатів. Важливо налагодити систему ознайомлення їх з конкурсами на зайняття посад у освітніх, наукових закладах та міністерствах. Окрім позитивного впливу на реформування наукової системи в Україні, це сприятиме оцінці внеску наших учених у розвиток світової науки, підтримуватиме їхній зв'язок з Батьківщиною».**

Виступ академіка НАН України Анни Єльської

Від 2006 р. організація «Жінки в науці» стала координаторкою багаторічного проекту перекладу українською мовою загальнонавчального в світовій науці підручника з біології для ЗВО «Lehninger Principles of Biochemistry» («Основи біохімії за Ленінджером»), ініційованого професором ЛНУ імені Івана Франка **Зиновієм Ватаманюком**. Переклад виконаний у співпраці 17-ти науковців із США та України і виданий 2015 року також із залученням коштів діаспори, зокрема родини **Олени та Марка Ватаманюків** (США), **Христини Чабан та Ольги Гаращук** (Німеччина).

Упродовж останнього десятиліття зростає активність нової хвилі сучасної української наукової діаспори – вихованих в Україні вчених, що реалізують себе за кордоном, працюючи у багатьох наукових центрах світу, у тому числі й на керівних наукових позиціях. Частина з них активно переймається проблемами науково-освітньої галузі в Україні, що, наприклад, проявилось в створенні групи підтримки учених Донбасу чи в протесті понад 140 вчених, які працюють в університетах і промислових компаніях Західної Європи, Канади і США, проти інтеграції анексованих українських інституцій у російську наукову систему [9]. Посилення співпраці з Україною у сфері освіти та науки демонструє німецька діаспора, її науковці в 2016 р заснували Українську академічну міжнародну мережу та Німецько-українське академічне товариство. Велику організаційну роботу по їх функціонуванню проводять докторка **Оксана Зойменіхт** та професорка **Ольга Гаращук**. Всі події співпраці висвітлюються у Віснику та в інтернеті (www.ukrainet.eu), а огляд їх в засобах інформації взяла на себе наша організація [10–11].

Восени 2018 р. ми стали співініціаторами та співорганізаторами першого Форуму української наукової діаспори «Розвиток науки шляхом міжнародної співпраці», який відбувся в Києві в рамках святкування столітнього ювілею заснування НАН України [12]. Учасники Форуму звернулися до керівників уряду та парламенту із закликом визнати пріоритетність науки в Україні та збільшити її фінансування до рівня, передбаченого законом. Окрім того, ініціативна група дослідників діаспори після Форуму опублікувала статтю «Біла книга: ідеї та рекомендації як рухатися вперед українській науці? Погляд української наукової діаспори», в якій запропоновано низку заходів для вирішення проблем наукової галузі та забезпечення співпраці з ученими діаспори [13].

Узагальнення і поширення сучасного міжнародного досвіду з гендерної політики в сфері освіти та науки

На початку статті охарактеризовані напрямки гендерної політики, які сформувалися під кінець минулого століття. За час, що минув, ця тематика активно розвивалася, Детальні огляди етапів міжнародного досвіду з проблеми гендерної політики в освіті та науці зроблено в низці наших публікацій [3, с.22; 4, с.36; 14].

Висновки

Діяльністю громадської організації «Жінки в науці» започатковано аналітичні дослідження ролі жінки-вченої в українській науці та вперше привертено увагу до гендерних проблем в науково-освітній галузі України. Виявлена значна вертикальна і горизонтальна асиметрії в представленості жінок у науці та відмінність в динаміці розвитку наукової кар'єри жінок і чоловіків.

Встановлено, що за період від 1996 до 2010 року відбулася зміна гендерної картини української науки, а саме зменшення представленості чоловіків практично в усіх галузях і подвоєння кількості жінок на обох наукових кваліфікаційних рівнях. Ці явища спричинені відтоком з низкооплачуваної і малопrestiжної на сьогодні у нас наукової галузі більш мобільної чоловічої складової, у тому числі виїздом учених за кордон, що особливо чітко виражено серед науковців з ступенем кандидата наук.

Досліджено причини існування стереотипу вторинної ролі жінок в науці й охарактеризовано приклади наукового внеску українських науковиць в історичному та в сучасному аспектах.

Ініційовано проекти та заходи, спрямовані на підтримку й популяризацію наукової діяльності жінок-вчених, роботу з виховання наукової молоді на засадах гендерної рівності, а також ознайомлення громадськості з сучасним досвідом запровадження гендерної політики в освіті й науці розвинених демократичних країн.

Налагоджено співпрацю з низкою українських і міжнародних жіночих організацій, презентовано матеріали про наших вчених на багатьох професійних міжнародних зібраннях, вперше отримано грант Міжнародного стипендіального фонду L'ORÉAL–UNESCO «Для молодих жінок в природничих науках».

Взято участь у розширенні співпраці з новою хвилею української наукової діаспори та організації першого Форуму української діаспори.

Загалом діяльність організації, зокрема підготовка та проведення впродовж 15-и років міжнародних конференцій на тему «Жінка в освіті та науці: минуле, сучасність, майбутнє», сприяла залученню і згуртуванню високоосвіченого жіночого контингенту навколо проблеми ролі жінки в науково-освітній галузі й гендерної рівності в науці та суспільстві, а отримані дослідниками аналітичні дані є унікальним матеріалом як для відстеження становища жінки в українській науці зокрема, так і для аналізу розвитку нашої науки взагалі. ■

**Виступ Larsson Berit (Університет м. Гетеборг, Швеція)
в НТУУ «КПІ», 2011 р.**

**Загальне фото учасників конференції
в НТУУ «КПІ», 2011 р.**

**Учасниці Проекту перекладу підручника «Lehninger Principles of Biochemistry» Людмила Дробот, Віра Троян, Ольга Вадзюк і колега по роботі з учнями Малої академії наук Володимир Назаренко.
Київ, 2015 р.**

**Презентація ГО «Жінки в науці» на
Форумі української наукової діаспори.
Наталія Таран, Віра Троян і Валентина Макаренко.
Київ, 2018 р.**

Література

1. Towards a European Research Area. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 2000. 41 p.
2. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». К.: Холс, 1999. 288 с.
3. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». К.: «ПП Здоровило О.В.», 2002. 352 с.
4. Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє» та Другої міжнародної науково-практичної конференції «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук». К.: СПД «Микола Мельник», 2005. 398 с.
5. Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». К., 2008. 314 с.
6. Матеріали П'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». К.: Університетське видавництво Пульсари, 2011. 408 с.
7. Вавілова І., Ісакова Н., Олійник М., Саенко Ю., Троян В. Наукова еміграція в Україні упродовж 1991-2000 рр. порівняльний та соціологічний аспекти. Інформаційний бюлетень Українського Міжнародного комітету з питань науки та культури при Національній Академії наук України. 2002, №14. С.19–52.
8. Жінки-вчені Києва К.: Тов. Діа, 2003. 312 с.
9. Таран Н., Троян В. Українська наукова діаспора: нові виклики. Українознавчий альманах. 2016, в.19. С. 90–93. Режим доступу: <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/166/158>.
10. Троян В., Таран Н. Функціонування академічних і дослідницьких мереж як приклади консолідації науковців України та діаспори. Українознавчий альманах. К.: «Міленіум+». 2017, в.22. С. 58–62.
Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm.2017.22.11>.
11. Троян В. Наукова діаспора в Німеччині: напрямки співробітництва з Україною. Наука та інновації. 2018, №3. С. 76–85.
Режим доступу: <https://doi.org/10.15407/scin14.03.076>.
12. Троян В. Форум української наукової діаспори «Розвиток науки шляхом міжнародної співпраці». Світогляд. 2019, №2. С. 1–23.
13. Oksana Seumenicht, Olga Garaschuk, and Alexey Ladokhin. White Paper: Ideas and Recommendations «Way Forward for Science in Ukraine: Perspective of the Ukrainian Research Diaspora» Sci. innov. – 2019, 15(5). P. 99–111.
Режим доступу: <https://doi.org/10.15407/scine15.05.099>.
14. Троян В. Гендерна політика як складова освітнього і наукового простору Європейського Союзу. Світогляд. 2012, №6. С. 64–68.